

'אפיסטמולוגיה ציונית': פוליטיקת המספרים של דוד בן-גוריון

ארי בראל

ביוני 1944, בישיבה של הנהלת הסוכנות שעסקה בתכנית השאפתנית להביא לארץ ישראל מיליון יהודים בפרק זמן קצר של כשנה וחצי ('תכנית המיליון'), אמר אבי התכנית, יושב ראש הנהלת הסוכנות דוד בן-גוריון, את הדברים האלה:

והערה אחת רצוני להעיר לעניין הדמיון ש[... גרינבוים] מיחס לי. אינני יודע אם יש לי דמיון. אני 11 שנה בהנהלה הציונית. לפני זה עסקתי רק בעניינים מעשיים קטנטנים. וכשאני עוסק באיזה דבר אינני מסוגל לעסוק בו אם אינני יודע את כל הפרטים הקטנים שלו. גם כשאני לומד איזה דבר, אם אינני יודע אותו לפרטי פרטיו הוא מטושטש אצלי. זה לא עניין של דמיון. אני לא אוכל לבוא לאנגליה ולהגיד: הביאו מליון יהודים, אם לא אדע את פרטי פרטי אותם איזה יהודים אני לוקח, איך אני מכשיר אותם, מאין אקח אניות, איך ישכינו אותם פה באופן ארעי ואחר כך באופן קבוע – אז אין לי תכנית (ההדגשה כאן ובהמשך הדברים שלי).¹

דברים אלו לפני עמיתיו להנהגת הסוכנות הודה בן-גוריון שבכואו לקדם מהלכי מדיניות הוא זקוק לבסיס מידע רחב, חייב לדעת 'את כל הפרטים הקטנים שלו'. יותר מכך, הוא טען, השליטה בפרטים היא חלק מתהליך הלמידה שלו משום שאם איננו 'יודע אותו לפרטי פרטיו הוא מטושטש אצלי'.

* ברצוני להודות לנח עפרון, לדוד אוהנה למנחם פיש ולשאל כ"ץ על הערותיהם החשובות על גרסאות מוקדמות של מאמר זה. כמו כן ברצוני להודות לחנה פינשו ולנילי אורן על המידע והידע הרב שחלקו איתי אודות יומנו של בן-גוריון. חוסר הדיוקים והטעויות הם כמובן על אחריותי בלבד. ברצוני להודות גם למכון להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן באוניברסיטת תל-אבי אשר נטל חלק במימון עבודת המחקר הזו.

1 פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות, 20.6.1944, ארכיון בן-גוריון, חטיבת הפרוטוקולים. מצוטט גם בתוך: דבורה הכהן, תכנית המיליון: תכניתו של דוד בן-גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, [תל אביב] 1994, עמ' 117.

במאמר זה ברצוני לטעון שהאופי ושיטת העבודה העולים מציטוט זה אינם בגדר רטוריקה בעלמא, אלא אפיינו את סגנון עבודתו של בן-גוריון כבר מן השלבים המוקדמים בקריירה הציבורית שלו. בחשיבות הגדולה שהעניק לנתונים, ובייחוד לנתונים כמותיים, אפשר לראות אפוא סוג של דפוס אפיסטמי ופרקטיקה פוליטית, ולמעשה סגנון טיעון מובחן המאפיין את המנהיג הציוני. סגנון טיעון זה נשען על נתונים ועל מידע – במקרים רבים מידע כמותני – הן כמקור הראה עיקרי לעיצוב מדיניות ולנקיטת פעולה והן כמקור ללגיטימציה. פוליטיקה זו מחויבת מאוד לעולם החוץ-טקסטואלי, ואינה נרתעת מלהקדיש זמן ומשאבים לא מבוטלים לאיסוף, לעיבוד ולניתוח של מידע, ואף משתמשת במידע זה הן כבסיס לעיצוב מדיניות והן כאמצעי לשכנוע, לגיבוש הסכמה וליצירת לגיטימציה.

השימוש שאני עושה במושג 'סגנון טיעון' שואב את השראתו מעבודתו של הפילוסוף של המדע איאן האקינג. בהמשך להיסטוריון של המדע אליסטר קרומבי, טוען האקינג שניתן לזהות סגנונות, דפוסים או צורות של טיעון והנמקה מדעיים, או בלשונו: *Styles of Scientific Reasoning*.² השימוש של האקינג (וקרומבי) במושג 'סגנון' מעיד על התמקדות במתודה האפיסטמית: באופני רכישת הידע (שאלת ה'איך': איך הידע נרכש) ופחות בתוכן של הידע עצמו (שאלת ה'מה': מה התוכן של הידע).³ עוד מאפיין חשוב של סגנון הטיעון (*Style of Reasoning*) הוא העובדה שהוא אינו מתאר רק את התהליך הקוגניטיבי (אפיסטמי) של המחשבה וההסקה, אלא גם את התהליך החברתי של בניית הטיעון: הניסיון לנסח אותו, להציג אותו, להצדיק אותו ולשכנע אחרים, והמאמץ לייצר הסכמה ולרתום אחרים לפעולה.⁴

2 קרומבי, בספרו המונומנטלי בן שלושת הכרכים 'סגנונות של חשיבה מדעית במסורת האירופית', מזהה שישה סגנונות מובחנים של טיעון בתרבות המדעית המערבית. בין השאר הוא מזהה את הסגנונות האלה: היסק על בסיס הנחות מוקדמות, שימוש בניסוי, שימוש במודלים אנלוגיים, שימוש בהשוואה או במיון כדי לארגן מגוון של תופעות, ניתוח סטטיסטי של סדירויות וחישוב הסתברויות, וניתוח היסטורי-גנטי. ראו: A. C. Crombie, *Styles of Scientific Thinking in the European Tradition: The History of Argument and Explanation Especially in the Mathematical and Biomedical Sciences and Arts*, Duckworth, London 1994

כדי למנוע סרבול לשוני את המילה Reasoning תרגמתי ל'טיעון' ואת *Style of Reasoning* ל'סגנון טיעון'. תרגום זה אינו מצליח לבטא את מלוא המשמעות של המילה Reasoning, הכוללת הן ממד אפיסטמי של מחשבה והסקה, והן ממד דיסקורסיבי-רטורי של שכנוע. חיבור זה בין החברתי לאפיסטמולוגי הוא מאפיין מובהק וחשוב של הפרקטיקה הזאת. אפשרויות נוספות לתרגום הן: 'סגנון טיעון והנמקה', 'סגנון הסקה וטיעון', 'סגנון הסקה והנמקה'. ברצוני להודות לאריאל צימרמן על ההפניה לעבודתו של האקינג ועל הסיוע בניסיונות התרגום של המושג.

3 Ian Hacking, "'Style" for Historians and Philosophers', *Studies In History and Philosophy of Science*, A, 23, 1 (1992), p. 1; וראו גם: Karin Knorr-Cetina, *Cultures: How the Sciences Make Knowledge*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1999

Hacking, *Ibid.*, p. 3 4

סגנון הטיעון הפוזיטיביסטי-אמפיריסטי של בן-גוריון, כמו שאראה בהמשך הדברים, אכן כולל בו-זמנית הן את הרכיב הקוגניטיבי והן את הרכיב החברתי. האיטוף האובססיבי של נתונים והמאמצים הגדולים לעבד, לנתח ולהציג אותם הם בשביל המנהיג הציוני מתודה מהימנה לכירורג מצב העניינים בעולם ולגיבוש מדיניות ובו זמנית טכנולוגיית שכנוע וביסוס של לגיטימציה.

חשוב לציין שבעולם היהודי של סוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים – שהאמין אמונה עזה בכוחם של נתונים ומספרים – לא היה בן-גוריון חריג. שורה של מחקרים מצביעים על חלחולן של תפיסות פוזיטיביסטיות, אמפיריסטיות וכמותניות לשיח היהודי באירופה במאה התשע עשרה.⁵

הופעתו של דפוס שיח חדש זה בעולם היהודי מושפעת מתמורות ומתהליכים רחבי היקף שהתחוללו במערב בעת החדשה ובמוקדם עלייתה של המודרנה. במאמר זה אין ביכולתי לסקור בהרחבה תהליכים תרבותיים רחבים ועמוקים אלו. אסתפק אפוא בהצבעה קצרה על כמה מגמות הרלוונטיות בייחוד לעלייתו של סגנון הטיעון האמפירי ולהופעתה של ה'עובדה' (ובייחוד העובדה המיוצגת באופן מספרי) כאובייקט אפיסטמי חשוב הנהנה מדימוי אובייקטיבי ומערך אמת גבוה ולהפיכתה לאובייקט פוליטי עיקרי. אחת ההתפתחויות החשובות בהקשר זה היא עלייתו של המדע החדש, שמצד אחד שילב נטייה גוברת לייצוג מתמטי של תופעות טבעיות וחוקי טבע, ומן הצד האחר התבסס על גישה אמפירית, המעמידה את הניסיון ואת הניסוי במוקד הפעילות המדעית.⁶

צמיחתה של המדינה הלאומית האירופית עמדה בויקה הדוקה לעלייתו של המדע החדש ולהופעתם של תחומי ידע חדשים וסוגי מומחיות מגוונים, והיא בגדר התפתחות נוספת בעלת חשיבות בהקשר שלנו. מאפייניה של המדינה המודרנית הריכוזית כמדינת ניהול, המכוננת דפוסי ממשל המתמקדים בניהול תהליכי חיים של אוכלוסיות אנושיות (ביופוליטיקה) ובעיצוב אינטנסיבי של המרחב הפיזי, של ה'טבע', הקנו לתחומי ידע ולפרקטיקות מדעיות, טכנולוגיות והנדסיות, מעמד וחשיבות רבה. בכלל אלה אפשר למנות למשל פרויקטים של מיפוי גאוגרפי, מפקדים דמוגרפיים, סקרים גאולוגיים, שירותי בריאות ותברואה, שיטור, חינוך ועוד, הממזגים בין תחומי ידע ומומחיות ובין

5 לפירוט בנוגע למחקרים אלו ראו בהמשך הדברים.

6 סקירה כוללת ומעודכנת למדי על המדע החדש ובכלל זה על מאפייניו המתמטיים והאמפיריים ראו למשל: Steven Shapin, *The Scientific Revolution*, University of Chicago Press, Chicago 1996; Katharine Park & Lorraine Daston (eds.), *The Cambridge History of Science, III: Early Modern Science*, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008 להתייחסויות ספציפיות יותר הנוגעות למגמות האמפיריות והמתמטיות ראו בין השאר: Peter Dear, *Discipline & Experience: The Mathematical Way in the Scientific Revolution*, University of Chicago Press, Chicago 1995; Steven Shapin & Simon Schaffer, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*, Princeton University Press, Princeton NJ 1985

פרקטיקות של ניהול, שליטה ועיצוב של אוכלוסיות אנושיות ושל מרחבים פיזיים. יחסי הגומלין ההדוקים הללו בין המדינה המודרנית למומחים, ההסתמכות על תחומי ידע ומומחיות, צמיחת הפרקטיקות המדינתיות של שליטה וניהול באמצעות מדידה, מפיץ, כימות וחשבונאות היו חלק מחלחולן של תפיסות פוזיטיביסטיות ואמפיריסטיות למרחב הפוליטי והציבורי ולעלייתו של הייצוג המספרי בלב הדמוקרטיה הליברלית.⁷

במאה התשע עשרה התחזקה עוד החשיבה הכמותנית ועמה עלתה החשיבות שניתנה לייצוג המספרי, ועם הופעתו של מדע הסטטיסטיקה גם התחזק הדימוי האובייקטיבי שלו. התפתחות זו נבעה, בין היתר, מהמשרדים לאיסוף ולפרסום חומר סטטיסטי שהקימו מדינות באירופה בראשית המאה התשע עשרה. משרדים סטטיסטיים אלו עסקו במגוון תחומים שחרגו מהנושאים המסורתיים של לידות, פטירות ונישואים, שבהם כבר טיפלה המדינה. מפץ מספרי זה – התופעה שאינן האקינג מכנה 'מפולת שלגים' של מספרים מודפסים⁸ – לא היה רק נחלת הביורוקרטיה של המדינה, אלא נשא אופי פומבי וציבורי ופתח את הדלת להתפתחותן של מתודות סטטיסטיות ומדע הסטטיסטיקה ולהופעתו של סוג חדש של ידע אובייקטיבי: חוקים סטטיסטיים. אלו הובילו בתורם להופעתם של אובייקטים חדשים דוגמת 'תוחלת חיים', 'רמת שכר' ולמושג שאולי הוא החשוב מכול: 'האדם הנורמלי'. אובייקטים אלו נעשו מושא של מחקר מדעי ושל ניהול מדינתי, והביאו לידי אופנים חדשים של הנדסה חברתית ודפוסי התערבות לשינוי אופיין של קבוצות חברתיות. ה'פוליטיקה של העובדות' בכלל והשימוש בייצוג מספרי ובמדדים בפרט נעשו חלק אינטגרלי מהפרקטיקה והרטוריקה הפוליטית באירופה במאה התשע עשרה.⁹

7 הספרות בנושא זה רבה ומקיפה דיסציפלינות רבות. נציין כמה ציוני דרך מחקרניים חשובים: Patrick Carroll, *Science, Culture, and Modern State Formation*, University of California Press, Berkeley CA 2006; Eric H. Ash (ed.) *Expertise: Practical Knowledge and the Early Modern State (Osiris 25)*, University of Chicago Press, Chicago 2010, p. 13; James Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven CT 1998; Theodore Porter & Dorothy Ross, *The Cambridge History of Science, VII – The Modern Social Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge, UK 2003; Michel Foucault, 'Governmentality', in: G. Burchell, C. Gordon & P. Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, University of Chicago Press, Chicago 1991; Mitchell Dean, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Sage Publications, London 1999; and *and Rule in Modern Society*, Sage Publications, London 1999; בנדיקט אנדרסון, קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות האומיות ועל התפשטותה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2000.

8 Ian Hacking, 'Biopower and the Avalanche of Printed Numbers', *Humanities in Society*, 5, 3&4 (1982), pp. 279-295

9 Ian Hacking, *The Taming of Chance*, Cambridge University Press, Cambridge UK 1990; Theodore M., Porter, *The Rise of Statistical Thinking 1820-1900*, Princeton University Press, Princeton NJ 1986; Idem, *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life*, Princeton University Press, Princeton NJ 1996;

התהליכים שהתחוללו במערב בעת החדשה – שרק מיעוטם צוין כאן – השפיעו כמובן מאוד על העולם היהודי ועל התהליכים של מודרניזציה, חילון, השכלה ואמנציפציה שעברו על יהודי אירופה. נקודת ציון חשובה בעלייתה של צורת המחשבה האמפיריסטית-פוזיטיביסטית בעולם היהודי היא הופעתה של תנועת ההשכלה היהודית בסוף המאה השמונה עשרה, והתאוצה שצברה לקראת אמצע המאה התשע עשרה עם התפשטות המודרניזציה, החילון וההשכלה היהודית למזרח אירופה.¹⁰

חשיבות מיוחדת לחלחולן של תפיסות אמפיריסטיות ופוזיטיביסטיות לשיח היהודי יש לייחס לשיח המדעי על היהודים ועל ה'בעיה היהודית', בעיקר בתחומי מדעי החברה, שהתפתח מאמצע המאה התשע עשרה והתגובה היהודית לשיח זה. בהקשר זה אפשר לציין את מחקריו של ג'ון אפרון על המחקר המדעי בשאלת הגזע היהודי ותגובתם של מדעני גזע יהודים לשאלה זו,¹¹ ואת מחקריו של דרק פנסלר על מקורותיה של מחשבת הכלכלה הפוליטית היהודית ועל השפעתם של תחומי ידע ומומחים מתחום מדעי החברה ודגמים אירופיים של הנדסה חברתית על גיבוש המדיניות החברתית היהודית באירופה של המאה התשע עשרה, ובייחוד על ההגירה היהודית לפלסטינה ועל ההתיישבות בה.¹² רלוונטי במיוחד הוא מחקרו של מיטשל הארט העוסק בהופעתם ובהתמסדותם של מדעי החברה היהודיים בשלהי המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים. התפתחות זו קשורה בטבורה להופעתה של פעילות סטטיסטית יהודית ענפה ביותר בשלהי המאה התשע

Alain Desrosières, *The Politics of Large Numbers: A History of Statistical Reasoning*, Harvard University Press, Cambridge MA 1998

10 תנועת ההשכלה היהודית ראויה להתייחסות נרחבת ונפרדת החורגת ממאמר זה. מכלל הספרות הרבה שנכתבה עליה ראו בין היתר: עמנואל אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים 1993; ישראל ברטל, קוזק וברווי: 'עם' ו'ארץ' בלאומיות היהודית, עם עובד, תל אביב 2007; הנ"ל, מאומה ל'לאום': יהודי מזרח אירופה 1772-1881, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, [תל אביב] 2002; מרדכי זלקין, אל היכל ההשכלה: תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע עשרה, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2008; הנ"ל, בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה, מאגנס, ירושלים 2000; שמואל פיינר, מלחמת תרבות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19, כרמל, ירושלים 2010; הנ"ל, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים 2002; שמואל פיינר וישראל ברטל (עורכים), ההשכלה לגוניה: עיניים חדשים בתולדות ההשכלה ובספרותה, מאגנס, ירושלים 2005.

11 John M. Efron, *Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in fin-de-siècle Europe*, Yale University Press, New Haven CT 1994

12 דרק יונתן פנסלר, תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ ישראל 1870-1918, יד יצחק בן-צבי והמרכז למורשת בן-גוריון, ירושלים ושדה בוקר 2001; Derek Jonathan Penslar, *Shylock's Children: Economics and Jewish Identity in Modern Europe*, University of California Press, Berkeley CA 2001

עשרה. 'מפולת שלגים' זו של מספרים מודפסים על יהודים היא רכיב חשוב בעלייתו של דפוס החשיבה האמפיריסטי-פוזיטיביסטי והכמותני בקרב יהודים בתקופה זו.¹³ דפוס החשיבה הפוזיטיביסטי והאמפיריסטי לא אפיין רק את האליטות האינטלקטואליות, המדעיות או הטכנוקרטיות, אלא פעפע גם לציבור הרחב. הסוכנים העיקריים להפצתו של דפוס שיח זה במרחב הציבורי היו אינטלקטואלים, אנשי ספר, אנשי מדע ובייחוד מתרגמים ופופוליזטורים של ספרות מדעית. מרכזי זלקין, יעקב שביט ויהודה ריינהרץ מצביעים על פריחה חסרת תקדים של ספרות מדע פופולרי (בעיקר בעברית) בקרב יהודי אירופה למן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ועל חשיבותה הרבה בעיצוב תמונת העולם והשקפת העולם בקרב ציבורים רחבים.¹⁴

במחקר על העיתון העברי הצפירה – שהחל לצאת לאור בשנת 1862 בוורשה ויצא לאור לסירוגין עד שנת 1931 בוורשה ובברלין – מציג אורן סופר זווית מעניינת ורלוונטית במיוחד להבנת תהליכי המודרניזציה שעברו על יהודי אירופה במאה התשע עשרה. סופר מתרכז בניתוח השיח היהודי, ובייחוד בדפוס הטיעון שרווחו בשיח זה, ומצביע על מה שניתן לתאר כ'מפנה אמפירי' המתרחש בציבוריות היהודית בתקופה זו. סופר מבחין בניתוחו בין שני דגמים של טיעון וביסוס אמתות שהתחרו ביניהם מאמצע המאה התשע עשרה במרחב הדובר עברית במזרח אירופה. הדגם הראשון הוא דגם הדרש והפלפול התלמודי היהודי המסורתי, המבוסס על חקירה תוך-טקסטואלית ובין-טקסטואלית. על פי דגם זה מצב העניינים בעולם מתפרש ומתבאר לאורם של טקסטים מקודשים, ועל כן עיקר המאמץ מופנה לדלות את משמעותם האמתית. ביאור הטקסט התבצע על ידי קישור לחלקים אחרים באותו טקסט או קישורו לטקסטים אחרים. הדגם השני הוא הדגם החוץ-טקסטואלי המודרני, שביקש להתבסס על עובדות המצויות מחוץ לטקסט וראה בטקסט עצמו מעין מראה המשקפת את 'העולם האמתי'. במרכזו של דפוס שיח זה עמד עולם התופעות, ותפקידו של הטקסט – כך האמינו כותביו – לשקף אותו נאמנה.¹⁵ עיתון הצפירה, על פי סופר, מספק הצצה למקרה קונקרטי שבמסגרתו התרחש תהליך הנרידה של הדפוס החוץ-טקסטואלי מן השיח המדעי (וליתר דיוק מן השיח של המדע

Mitchell Bryan Hart, *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*, 13
Stanford University Press, Stanford CA 2000

14 יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, דרווין וכמה מבני מינו: אבולוציה, גזע, סביבה ותרבות – יהודים קוראים את דרווין, ספנסר, באקל ורנאן, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2009; הנ"ל, 'האל המדעי': מדע פופולרי בעברית במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19: בין ידע ותמונת יקום חדשה, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2010; Mordechai Zalkin, 'Scientific Literature and Cultural Transformation in Nineteenth-Century East European Jewish Society', *Aleph*, 5 (2005), pp. 249-271

15 אורן סופר, אין לפלפל!: עיתון 'הצפירה' והמודרניזציה של השיח החברתי הפוליטי, מוסד ביאליק והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2007. מגמות דומות התרחשו כאמור בעולם הלא יהודי סביב הופעתו של המדע החדש.

הפופולרי) אל השיח הציבורי והפוליטי. העיתון במתכונתו הראשונה נקט דפוס שיח חוץ-טקסטואלי, שהתמקד במאמרים בנושאים של מדע פופולרי, חידושים טכנולוגיים ותופעות מעולם הטבע. במתכונתו השנייה, בתקופת עריכתו של נחום סוקולוב, נקט העיתון גישה פובליציסטית-פוליטית שהתבססה על דפוס השיח החוץ-טקסטואלי שהתגבש בשלב הראשון, אך זה יושם לא רק על עולם הטבע או על חידושי המדע והטכנולוגיה, אלא גם על המרחב הפוליטי. כך נעשה ניסיון לכונן שיח פוליטי שנשמך גם הוא על עובדות חוץ-טקסטואליות נצפות ומדידות, ושסגנונו התיימר להיות מדויק ולשקף את המציאות החברתית-פוליטית כהווייתה. סופר מכנה דפוס שיח זה 'מודל של שיח פוליטי מדעי'. זהו שיח פוליטי שהתבסס על עובדות ברורות, ולאחר מכן גם על תצפיות ועל נתונים סטטיסטיים, ו'הוצג כחלופה לשיח הפוליטי המנותק מן המציאות, המתאפיין בהשערות, בפלפולים ובמליצות'.¹⁶ דפוס שיח זה הוא בבחינת שינוי בדרכי הבניית הטיעון החברתי-פוליטי, בנסותו להציב את הממשות, את המציאות, כמקור לאמתות החברתיות ולבצר מה שאפשר לכנות 'טיעון פוליטי מבוסס מידע'.¹⁷

ממחקרו של סופר עולה שהמעבר בין תפיסת העולם היהודית המסורתית לתפיסת העולם המודרנית היה כרוך לא רק בשינוי של התכנים שעמדו על סדר היום, אלא גם בשינוי (או בניסיון לשינוי) של דפוסי החשיבה והחקירה היהודיים, בנהלים האפיסטמיים של הקולקטיב היהודי, או במילותיו של האקינג בסגנון הטיעון של קולקטיב זה. הדגם (או סגנון הטיעון) החוץ-טקסטואלי מגלם גישה חדשה לשאלת מקור האמת, חקר האמת וביסוסה. מגמת השינוי הייתה הניסיון להציב את הממשות, את המציאות ה'חיצונית', החוץ-טקסטואלית, כמקור לאמת. זו תפיסה השונה מהותית מן התפיסה היהודית המסורתית, שראתה בטקסט הדתי – המשקף לדעת המאמינים את פעולותיה ואת רצונה של ההשגחה האלוהית או של נציגיה המוסמכים – את המקור לאמת. תהליכי השינוי שהתחוללו בתרבות היהודית למן סוף המאה השמונה עשרה וביתר שאת במאה התשע עשרה, כללו אפוא גם שינוי בדפוסי האפיסטמיים של הקולקטיב היהודי. שינוי זה בא לידי ביטוי בעלייתו ובהתחזקותו של דפוס שיח (או סגנון טיעון) חוץ-טקסטואלי, או במילים אחרות בהתחוללותו של מפנה אמפירי.

התייחסות לממדים האפיסטמיים של תהליכי המודרניזציה שעברו על היהודים באירופה במאה התשע עשרה מספק אפוא הבנה מעמיקה יותר להופעתם של ה'מספרים' ה'עובדות' כאובייקטים חשובים בשיח היהודי של התקופה, והוא רלוונטי בייחוד להבנת סגנון הטיעון של בן-גוריון – שאותו אציג מיד בהתבסס על שתי דוגמאות מובהקות לסגנון זה: פרקטיקת כתיבת היומן של ראש הממשלה הראשון ויזמתו להקים מאגר מידע סטטיסטי על ציבור הפועלים היהודי בארץ ישראל.

16 שם, עמ' 102.

17 שם, שם.

'בעצם אין לי יומן': יומן בן-גוריון כנוהל אפיסטמי אמפיריסטי

באמצע ספטמבר 1948, בעיצומה של ההפוגה השנייה במלחמת העצמאות, ביקר אצל בן-גוריון הסופר היהודי הנודע יליד הונגריה ארתור קסטלר. קסטלר ביקש מבן-גוריון חומר על מלחמת העצמאות, ובייחוד רשות לעיין ביומנו. על כך ענה לו בן-גוריון: 'בעצם אין לי יומן, אלא רשימות מהעניינים שעלי לזכור אותם לצרכים מעשיים של המלחמה והבטחון'.¹⁸ דבריו של בן-גוריון משקפים במידה רבה את המציאות וחלים לא רק על יומני המלחמה, שזכו לפרסום ניכר, אלא גם על יומניו ככלל. בן-גוריון ניהל יומן כמעט כל חייו. ככל הידוע הוא החל בכך כבר בנערותו, אבל יומניו מתקופה זו אבדו כשיצא מקושטא ב-1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה.¹⁹ בארכיון בן-גוריון מצויים קטעי יומן מסודרים משנת 1915 עד שנת מותו – 1973, והם מקיפים כ-20,000 עמודים מודפסים – כמות שדי בה למלא כחמישים כרכים בהיקף 400 עמודים כל אחד.²⁰ כמו שאמר לקסטלר, יומנים אלו הם אכן יומני עבודה, והם שירתו אותו כל תקופת כהונתו הציבורית וגם לאחר מכן. הוא נהג לכתוב בהם כמעט מדי יום ביומו וסיכם בהם את פגישותיו ואת רשמיו, רשם טיוטות לנאומיו ולמאמריו ובתקופות מסוימות אף כתב כמה ממכתביו. ליומנים הוא נהג להעתיק מסמכים שנראו לו חשובים דוגמת מברקים ומכתבים, שדרים דיפלומטיים, דו"חות צבאיים סטטיסטיים וכלכליים מפורטים וקטעי פרוטוקולים.²¹ היומן שימש לבן-גוריון ארכיון,

- 18 יומן בן-גוריון, 13.9.1948. מצוטט גם בתוך: גרשון ריבלין ואלחנן אורן, 'הקדמה', בתוך: דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, א, משרד הביטחון, תל אביב 1982, עמ' ט.
- 19 ישעיהו ילינק, 'יומני בן-גוריון 1915-1929', הציונות, יא (1986), עמ' 403-411.
- 20 על נתונים אלו ואחרים הקשורים ליומן בן-גוריון תודתי העמוקה למנהלת ארכיון בן-גוריון, גב' חנה פינשו, ולמנהלת מרכז המידע על שם גרשון ריבלין, ד"ר נילי אורן. לצורך הכתיבה של חלק זה נעזרתי גם בטיוטת הצעת המחקר של נילי אורן 'ניתוח תהליך קבלת החלטות של דוד בן-גוריון כפי שמשקפים בתיעוד מגוון, כ-case study ביישום טכנולוגיות מתקדמות לאחזור וניתוח מידע ובהצעת מתודולוגיה מחקרית חדשה למחקר היסטורי'.
- 21 למידע זה ולאפיונים נוספים על יומן בן-גוריון ראו בין השאר במאמרו המקיף של טוביה פרילינג, 'בין עצמה לדעת: בעקבות שלמה אהרונסון, "דוד בן-גוריון מנהיג הרנסנס ששקע"', ישראל, 3 (תשס"ג), עמ' 31-36; וכן הנ"ל, חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה, המכון ליהדות זמננו – האוניברסיטה העברית, המרכז למורשת בן-גוריון – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים ושדה בוקר 1998, עמ' 11; זכי שלום, 'יומני בן-גוריון כמקור היסטורי', קתדרה, 56 (1990), עמ' 136-149; מאיר אביזוהר, 'על דרך העריכה', בתוך: דוד בן-גוריון (ערך מאיר אביזוהר), זכרונות, ו (מן העזבוני: ינואר-אוגוסט 1939), המרכז למורשת בן-גוריון ועם עובד, שדה בוקר ותל אביב 1987; אלחנן אורן, 'יומן המלחמה של דוד בן-גוריון כמקור היסטורי למלחמת העצמאות', קתדרה, 43 (1987), עמ' 173-192; ריבלין ואורן (לעיל הערה 18); אייל כפכפי, 'על יומנו של בן-גוריון', מבפנים, מו (1984), עמ' 391-396; שבתאי טבת, השנים הנעלמות והחור השחור, דביר, תל אביב 1999, עמ' 13-19; שבתאי טבת, קנאת דוד, ב: בן-גוריון איש מרות, שוקן, תל אביב 1980, עמ' 254-255; מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, ג, עם עובד, תל אביב 1977, עמ' 1413-1416; זאב צהור, 'בן-גוריון כותב אוטוביוגרפיה', קשת, 17, א (1974), עמ' 145-156; יהודה

מאגר מידע אישי ומעין לשכה ניידת שתיקי הפרוטוקולים, סיכומי הפגישות, תקצירי הנאומים ומידע בנושאים חשובים לו מאורגנים בה.

יומן בן-גוריון נדון לא מעט בהיסטוריוגרפיה על המנהיג הציוני. במוקד הדיון עמדה שאלת אמינותם של יומני בן-גוריון כמקור היסטורי. בעיה זו התעוררה בכל חריפותה בנוגע לתקופות או לאירועים שיומן בן-גוריון הוא המקור ההיסטורי הכמעט יחיד לשחזור אירועי התקופה (כמו מלחמת העצמאות), ומשום שבמקרים רבים חסרים בדיווח המופיע ביומן פרטים קריטיים על ההתרחשויות. מצב זה הביא כמה מן החוקרים לידי המסקנה שהיומנים נכתבו מתוך ראייה היסטורית במגמה לעצב את תמונת המציאות ההיסטורית של הדורות הבאים.²² למרות חילוקי דעות אלו, ואף שיש כנראה צדק בטענה שהיומנים נכתבו עם מודעות גבוהה לערכם ההיסטורי, רוב חוקריו של בן-גוריון מסכימים שהיומן שימש לבן-גוריון כלי עבודה וריכוז בתוכו כמות אדירה של מידע לצורך שימוש עתידי.²³ גישתי במחקר זה שונה במקצת. אני רואה ביומן אובייקט לשוני המספק לחוקריו חלון הצצה לא רק אל סגנון העבודה ואל תהליכי קבלת ההחלטות של בן-גוריון, כמו שציינו חוקריו (או אל ניסיונותיו לעצב את תמונת ההיסטוריה, כמו שציינו אחרים), אלא גם חלון הצצה אל תהליכי התודעה של המנהיג הציוני. היומן חושף לפני קוראיו את הפרקטיקה האפיסטמית של בן-גוריון, כלומר את האופן שהוא תפס את המציאות, ארגן את האובייקטים המרכיבים אותה, תיאר אותה ודיבר עליה.²⁴ היומן חושף את עולם המושגים והדימויים המרכיב את השפה הבן-גוריונית, את הדקדוק הפנימי שלה או במילים אחרות את הדפוס האפיסטמי או את סגנון הטיעון של בן-גוריון. עיון ביומן מלמד ששפתו של בן-גוריון מנוסחת במספרים, בעובדות ובתיאורי מציאות. זו שפה בעלת מחויבות עמוקה למציאות החוץ-לשונית, לעולם החוץ-טקסטואלי, ומחויבות זו היא אחד המקורות לאופיו האמפירי והפוזיטיביסטי של הדקדוק הפוליטי (עולם המושגים הפוליטי, השיח הפוליטי) של בן-גוריון.

כאמור, המעין ביומניו של בן-גוריון יכול להתרשם מכמותם הגדולה של הנתונים, הנתונים המספריים, הדו"חות והטבלאות הגודשים אותם. מדובר במגוון עצום של נתונים דמוגרפיים (על ארץ ישראל ועל מדינות אחרות, על יהודים ולא יהודים, בנושאים של עלייה, ילודה, תמותה, התפלגות האוכלוסייה לפי חתכים שונים ועוד), נתונים כלכליים כספיים ותקציביים, נתונים חקלאיים ותעשייתיים (תוצרת, תפוקה), נתונים גאוגרפיים

ארו, 'בן-גוריון אינו כותב אוטוביוגרפיה', קשת, 17, ד (1975), עמ' 151-165; יהודה ארו, מתוך ההקדמה, בתוך: דוד בן-גוריון (ערך יהודה ארו), אגרות דוד בן-גוריון, א, עם עובד ואוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1971, ללא מספרי עמודים.

22 למשל אניטה שפירא, מפיתורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית, 1948, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1985, עמ' 9-10; צחור, שם.

23 כך למשל פרילינג, 'בין עצמה לדעת' (לעיל הערה 21), עמ' 31-36; הנ"ל, חץ בערפל, עמ' 11; אביזוהר (לעיל הערה 21); ריבלין ואורן (לעיל הערה 18); טבת, השנים הנעלמות והחור השחור, עמ' 13-19; טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 254-255.

וגאולוגיים, נתונים ביטחוניים, נתונים פוליטיים הקשורים בבחירות בארץ ישראל, במדינת ישראל, בעולם הציוני (לאומיות, הסתדרותיות, מפלגתיות, על פי התפלגויות) ובעולם בכלל, הערכות מדיניות ומפלגתיות, וכמובן דיווחים על דיונים, פעולות וסיכומי פגישות, רשמי סיורים, פרטים על אנשים ומשימות לביצוע.

מבדיקה ביומניו המוקדמים משנת 1915 עולה כי כבר בשלב מוקדם זה נהג בן-גוריון לרשום ביומניו נתונים, ובייחוד נתונים מספריים. כך לדוגמה בתקופה שבין סוף מרס 1915 לסוף אוגוסט של אותה השנה – אז גירשו הטורקים את בן-גוריון מארץ ישראל, והוא נסע לארצות הברית והחל בסדרת הרצאות מטעם מפלגתו – מובאים ביומן פרטי המידע האלה: פרטים על התארגנותם של מגורשי ארץ ישראל באלכסנדריה;²⁵ מספר היהודים ביוון, שם ביקר;²⁶ חישוב מפורט של מעלות הרוחב שאנייתו עוברת בכל יום מסע;²⁷ כמות המשתתפים באספה של 'החלוץ' לעומת מספר האנשים שנרשמו;²⁸ פירוט חברי 'החלוץ' בטורונטו ומספרם במקומות שונים;²⁹ פרטים מלאים על אודות מפלי הניאגרה, ובכללם גובה, כמות המים, תפוקת הכוח וכמה מן התפוקה הזאת מנוצלת;³⁰ ופרטים בנוגע לעיר רוטשסטר שבארצות הברית, מספר יהודיה ואופי ההתארגנות הפוליטית שלהם.³¹ מדובר בתשעה קטעי יומן שיש בהם התייחסות או ציטוט של נתונים מספריים מתוך 67 קטעי היומן בתקופה זו, כלומר 13.4 אחוזים. בדיקה מדגמית וחלקית זו של יומניו המוקדמים של בן-גוריון מספקת מושג מסוים לנוכחות הרבה של נתונים ונתונים מספריים ביומניו. להלן עוד כמה דוגמאות המעידות על המידע הרב ביומניו של בן-גוריון ועל פרקטיקת האיסוף שלו.

ביומן מראשית ינואר 1924, זמן קצר לאחר שובו מביקור ברוסיה, העתיק בן-גוריון נתונים על ההתיישבות היהודית בברית המועצות כמו שפורסמו בעיתון עמעס ב-14 בדצמבר 1923 (איור 1).

24 מנקודת מבט זו השמטה של פרט זה או אחר (חשוב ככל שיהיה) אינה גורעת מן הטענה הבסיסית בדבר הפרקטיקה האמפיריסטית של בן-גוריון. במילים אחרות, הבעיה ההיסטוריוגרפית שאולי קיימת עם היומנים כמקור היסטורי אינה פוגמת לטענתי באמינותו כשיקוף לדפוס האפיסטמי שלו.

25 יומן בן-גוריון, 5.4.1915.

26 שם, 25.4.1915.

27 שם, 10.5.1915.

28 שם, 3.7.1915.

29 שם, 16.8.1915.

30 שם, 8.7.1915.

31 שם, 6.7.1915.

ליומן משנת 1926 העתיק נתונים על מספר חברי ההסתדרות והתפלגותם המקצועית. בן-גוריון ציין שנתונים אלו הם לפי פרויס (ראש המחלקה הסטטיסטית בהסתדרות), והם מעודכנים ל-1 בינואר 1926 (איור 2).

[יומן בן-גוריון, 1926]
Memoranda of Reference, &c.
 As Addresses, Quotations, and other matters of Interest

אגודות	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר	הערות
אגודת המורים	4138	2402	2241	4043	2400	המספרים הנתונים הם לפי פרויס
התנועה	577	2	25	-	450	התנועה
מגמת	185	-	150	35	-	מגמת
ז"ר	948	-	3	75	170	700
נחב"מ	720	-	70	120	530	נחב"מ
ה"פ	324	-	19	-	125	160
המורה	662	-	7	70	585	המורה
בית	231	-	6	15	50	160
סמ"מ	178	-	3	95	20	130
תורה	959	-	-	-	459	500
דברי	380	-	-	110	-	270
מח"ס	335	-	-	80	70	185
אגוד	200	-	-	-	-	200
ב"ד	170	-	-	10	40	120
יוקרה	246	-	-	1	25	220
סקירה	35	-	-	-	-	35
רפ"ק	40	-	-	40	-	-
כ"ר	75	-	-	75	-	-
אגודת	245	-	-	35	150	100
ב"ק	925	-	25	250	160	500
ז"ר	92	-	2	20	-	70
אגודת	292	-	27	160	30	75
אגודת	18	-	-	19	-	-
אגודת	60	-	-	-	-	60
אגודת	105	-	-	25	-	80
ב"ד	17312	785	174	1622	2306	7760

איור 2: יומן בן-גוריון, 1926

ביומן מראשית יולי 1933, שהוא למעשה עותק של מכתב ששלח בן-גוריון מוורשה לעמיתיו בארץ ישראל, הוא סיכם דיווחים 'מהשטח' (מפולין) על מכירת השקלים (סימן החברות בהסתדרות הציונית) כחלק מההיערכות לקראת מערכת הבחירות החשובה לקונגרס הציוני השמונה עשר, שנערך בשנת 1933. 'מפץ' המידע שהתחולל ביומנו של בן-גוריון בתקופת מסע הבחירות החשוב הזה מתואר בעשרות עמודים ומכיל כמות עצומה של מספרים ודו"חות על הנעשה בסניפיה של המפלגה ועל מסעו ופגישותיו (איור 4).³²

- 21 -

3.7.33 וורשו, [ימן בן-גוריון, 3/7/33]

אני שולח לכם כפן רשימת רשומה סהמנת השקלים לפי
 תדירות המדיקות שיש כבר בירי'נו. לשם השוואה אני מוסיף גם
 מספר שקלים, קולות, שלנו ושל הרוויז, לקונגרס י"ו.
לקונגרס י"ו

ק	י	ר	מ"ה שקלים מכר	הנש כלל	מור.	ז'בוט.	גרנט.	התאח. רוויז, דרויז, דנת	שקלים קולות שלנו של רוויז		
אנסטול	12	26	47	59	-	-	134	10	7	265	350
אלכסנדר	-	-	-	21	31	-	50	28	120	120	120
ביליגה	25	29	58	63	-	-	42	40	20	130	230
צ'ייב	26	25	164	200	-	23	90	150	64	279	550
גורדו'אנז	50	2	62	62	-	-	40	5	20	35	99
גור-קלוריה	3	68	145	149	-	-	-	-	169	251	420
גרוולין	2	1	132	149	-	46	29	311	12	244	623
הרוקוב	27	11	47	54	-	-	80	-	20	80	174
חיוה	11	64	79	90	-	-	120	13	23	300	439
חיוביג'ה	36	22	100	108	-	-	120	90	47	200	478
קלץ	138	130	541	789	-	-	378	404	245	1020	2077
קלסוב	-	141	141	141	-	6	4	-	-	137	147
קזימירז דיוני	1	10	36	42	-	-	-	10	20	40	68
קוסטובול	115	59	220	249	-	128	90	-	84	248	550
לוקוב	-	49	148	149	-	-	57	150	125	345	677
לוויץ'	113	27	264	297	-	-	240	240	93	700	773
סידושין					225	-	400	431	95	453	1304
					224	1857					

איור 4: יומן בן-גוריון, 3 ביולי 1933

32 יומן בן-גוריון, מרס-אוגוסט 1933; זאב צחור (לעיל הערה 21), עמ' 152-155.

ביומן זה הגדיל בן-גוריון לעשות והוסיף לתוכן העניינים גם מפתח עניינים (אינדקס) (איור 6).

ארץ ישראל - 170, 169, 133, 130, 121, 107, 104, 223, 232, 125-124
 ארץ ישראל - 187, 163, 161, 160, 10, 19, 213
 אוניברסיטת בר-אילן - 213, 19
 אוניברסיטת חיפה - 28, 19, 50, 49, 119, 155, 222-221, 316
 אוניברסיטת תל אביב - 22, 119, 103, 102, 101, 154
 אוניברסיטת חיפה - 136, 71
 אוניברסיטת חיפה - 28
 אוניברסיטת חיפה - 40, 11
 אוניברסיטת חיפה - 59
 אוניברסיטת חיפה - 154, 153, 152, 151, 150, 149, 148, 147, 146, 145, 144, 143, 142, 141, 140, 139, 138, 137, 136, 135, 134, 133, 132, 131, 130, 129, 128, 127, 126, 125, 124, 123, 122, 121, 120, 119, 118, 117, 116, 115, 114, 113, 112, 111, 110, 109, 108, 107, 106, 105, 104, 103, 102, 101, 100, 99, 98, 97, 96, 95, 94, 93, 92, 91, 90, 89, 88, 87, 86, 85, 84, 83, 82, 81, 80, 79, 78, 77, 76, 75, 74, 73, 72, 71, 70, 69, 68, 67, 66, 65, 64, 63, 62, 61, 60, 59, 58, 57, 56, 55, 54, 53, 52, 51, 50, 49, 48, 47, 46, 45, 44, 43, 42, 41, 40, 39, 38, 37, 36, 35, 34, 33, 32, 31, 30, 29, 28, 27, 26, 25, 24, 23, 22, 21, 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11, 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1
 אוניברסיטת חיפה - 209, 167
 אוניברסיטת חיפה - 103 (חיפה)
 אוניברסיטת חיפה - 180, 52, 15, 2
 אוניברסיטת חיפה - 209, 199, 95, 91, 37
 אוניברסיטת חיפה - 182, 173
 אוניברסיטת חיפה - 132
 אוניברסיטת חיפה - 212, 207, 206, 205, 199, 159, 145
 אוניברסיטת חיפה - 3

איור 6: מפתח עניינים (אינדקס) של יומן בן-גוריון, 1928

סגנון הכתיבה המובא בדוגמאות נפוץ ביותר ביומנו של בן-גוריון. היומן מבטא תשוקה אפיסטמית, תשוקה לרעת, וגם רצון עז לשלוט במציאות ולעצב אותה. חלק לא מבוטל מן הידע המובא ביומן קשור קשר הדוק ליישומיו, לצורך בשליטה ובעיצוב המציאות. יומן בן-גוריון הוא בעצם טכנולוגיית ייצוג המאפשרת 'לשים את העולם על נייר'³³ כדי לשוב ולטפל בו בעתיד. ראוי לשים לב שהמציאות שבן-גוריון טרח כל כך להבין היא בעצם המציאות שאותה הוא ביקש לשנות ולעצב. הכרתה המעמיקה של המציאות הייתה בעיניו תנאי הכרחי (גם אם לא תנאי מספיק) לשינוייה.

כדי להבהיר כיצד הייצוג הטקסטואלי ביומן מתפקד כאמצעי שליטה ממרחק על עולם התופעות, ברצוני להציג את המושג 'מתקן הרישום' (Inscription device) שפיתח האנתרופולוג של המדע ברוננו לאטור. מתקן רישום הוא מונח שפיתח לאטור לתיאור המכשירים המצויים במעבדות ומתארים ומתעדים את הניסויים המתבצעים בהן. מתקני הרישום הם בעצם טכנולוגיות של ייצוג, המעבירות אובייקטים ותופעות הנחקרות במעבדות אל הנייר ומאפשרות לתעד אותם. בשלב הבא הן מאפשרות לחקור את התופעות ולבצע עליהן מניפולציות כדי לנסות לברר את טיבן או כיצד אפשר לעצב אותן. ססמוגרף וא-ק'ג הם דוגמאות למתקני רישום שכאלה. גם המפה היא תוצר של תהליך רישום שכזה, וזו דוגמה מצוינת ליתרונות העצומים הטמונים ביכולת לתרגם את המציאות התלת-ממדית אל הייצוג הדו-ממדי שלה על הנייר. לאטור מייחס חשיבות רבה לתפקידם של מתקני הרישום הללו, וטוען שיכולתם להעביר מגוון עצום של תופעות הטרוגניות אל דף הנייר הדו-ממדי פותחת לפני המדענים אפשרויות רבות לנייד, לחקור, להבין ולבצע מניפולציות על תופעות ועל עצמים.³⁴

לאטור אמנם מתייחס למכשירי הרישום המצויים במעבדה, אבל דבריו מתאימים גם למפות בחדרי המפות של הכרטוגרפים האירופים במאות השבע עשרה והשמונה עשרה,³⁵ ולטענתי גם ליומניו של בן-גוריון. כמו מתקן הרישום, היומן ממיר תופעות לייצוגים, ובכך מקל את הטיפול ואת המניפולציה של תופעות אלו בעתיד. כמו חדר המפות, היומן מעביר את מגוון התופעות הנמצאות במקומות רחוקים אל שולחן אחד שעליו אפשר ללמוד אותן ובעתיד לפקח עליהן, לשלוט בהן ולעצב אותן. היומן הוא אפוא טכנולוגיית ייצוג

33 D.R. Olson, *The World on Paper*, Cambridge University Press, Cambridge UK 1994 מצוטט גם אצל סופר, *אין לפלפל!*, עמ' 64.

34 Bruno Latour, 'Visualization and Cognition: Thinking with Eyes and Hands', *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, 6 (1986), pp. 1-40

35 Bruno Latour, *Science in Action*, Harvard University Press, Cambridge MA 1987, pp. 223-228; את חדר המפות הללו לאטור מכנה 'המעבדה היקרה והחשובה ביותר עד סוף המאה השמונה עשרה'. לטענתו, הצטברות הידע הכרטוגרפי בחדרי המפות אפשרה לכרטוגרף 'לשלוט על העולם' והפירה את מאזן הכוחות העולמי לטובת אירופה, באפשרה לאירופים לשלוט ממרחק על טריטוריות רחוקות.

שהיא חלק מ'אמנות הממשל'³⁶ של בן-גוריון, וכמו שנראה מיד הוא לא היה טכנולוגיית עיבוד המידע היחידה שבן-גוריון יצר.

מספרים כטכנולוגיה ליצירת אמון וכאופן הכרה של העולם: מפקד, מאגר מידע וסטטיסטיקה בתקופת הסתדרות העובדים

האיסוף השיטתי של נתונים, עיבודם והשימוש הפוליטי בהם קיבלו ביטוי מרשים עם מאגר המידע הסטטיסטי על חברי הסתדרות העובדים שהקים בן-גוריון, 'כרטוט' בלשונו.³⁷ לקראת סוף שנת 1921 נבחר דוד בן-גוריון למזכיר הסתדרות הפועלים – כשנה לאחר הקמתה – ולצד הטיפול בבעיות השוטפות עסק בחודשים אלו בהקמת מאגר מידע על חברי הסתדרות. ב-5 בפברואר 1922 הוא ציין בראש יומנו: 'התחלתי היום בסידור הכרטוט'.³⁸ הקמת מרכז המידע כללה ארגון כרטסת מידע ובה פרטים אישיים על הפועלים היהודים בארץ ישראל כגון שם, מען, מקום עבודה ומקצוע. המעסיקים אף התבקשו להודיע באמצעות טפסים מיוחדים על כניסתו של כל פועל לעבודה ועל יציאתו ממנה.³⁹

מועצת הסתדרות שהתכנסה בנובמבר 1921 והחליטה על הקמת מרכז המידע, שכונה ה'מענייה' (מלשון 'מען' – כתובת), החליטה גם כי קופת חולים ומשרד העבודה יטפלו אך ורק בחברי הסתדרות שיש להם פנקסי חבר ומשלמים מסי הסתדרות. במילים אחרות, מתן עבודה ועזרה רפואית הותנה בחברות מוכחת בהסתדרות ובתשלום מס.⁴⁰ שבתאי טבת, הביוגרף של בן-גוריון, עמד על הזיקה בין שתי ההחלטות: שתיהן נועדו לשמש בידי הנהלת הסתדרות מכשירים לריכוז הסמכות והמרות של הארגון על חבריו ולאכיפתן וכן לסייע בהפיכתו למוסד ריכוזי רב-עצמה.⁴¹ לצורך עדכון והרחבת המענייה הוחלט לערוך מפקד כללי של העובדים בארץ ישראל. כלפי חוץ הוסבר שהמפקד נועד בין השאר לדעת את מספרם המדויק של כל פועלי ארץ ישראל ואת תנועתם ממקום למקום

36 Foucault, 'Governmentality' (above note 7)

37 לא הייתה זו הפעם הראשונה שבן-גוריון הקים מאגר מידע. כבר בשהותו בארצות הברית, כחלק מן המאמצים לארגן את ארגון 'החלוץ' וכאשר עמד בראש ועד הפעולה למען ארץ ישראל והוועד למען הלגיון היהודי האמריקני, הוא חיבר שאלונים לעולים ולמתנדבי הלגיון ואגר את נתוניהם בכרטסות, ראו: טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 156.

38 יומן בן-גוריון, 5.2.1922.

39 דוד בן-גוריון, 'שנתיים להסתדרות העובדים' (בוועידה השנייה של הסתדרות העובדים), 9.2.1923, הפועל העברי והסתדרות, הסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, תל אביב 1964, עמ' 102-134; טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 155-158.

40 דוד בן-גוריון, 'שנתיים להסתדרות העובדים', שם, עמ' 102-134; 'החלטות מועצת הסתדרות', קונטרס, קב (כסלו תרפ"ב), עמ' 23.

41 טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 155-158.

וכן להקים לשכה מרכזית לסטטיסטיקה בהסתדרות. מטרתו הסמויה הייתה לשכלל את הפעולה הארגונית והפיסקלית של ההסתדרות ומוסדותיה. המפקד, שכלל לא רק את חברי ההסתדרות, אלא ניסה להקיף את כלל העובדים היהודים בארץ ישראל, נערך בספטמבר 1922. הוא נערך ביום אחד – כמו המפקד הראשון שתערוך מדינת ישראל ב-1948,⁴² ובו נרשמו 16,600 עובדים ב'מאגר המידע' של ההסתדרות.⁴³ בן-גוריון התעניין בכל פרט ופרט בנוגע למפקד הפועלים,⁴⁴ ומשנודעו לו תוצאות המפקד הוא רשם ביומנו בשמחה: 'דב מודיע שבמפקד נענו 15,000 פועל. לגדולות אלו לא פיללתי. חמשה עשר אלף פועל! מתחילים הימים הגדולים של ההסתדרות'.⁴⁵

בוועידה השנייה של ההסתדרות, בפברואר 1923, בחר בן-גוריון להציג בפרוטרוט בעצמו לפני חברי הוועידה את נתוני המפקד, אשר – כך הוא טען – כמותו 'עוד לא היה מזמן הרומאים'.⁴⁶ במשך חמש שעות(!)⁴⁷ הוא צייר לפני שומעיו איור מפורט ביותר של אוכלוסיית הפועלים היהודים בארץ ישראל ושל כוחה ופעילותה של ההסתדרות. הוא עשה זאת, לדבריו, 'לא מתוך אומדנה והשערות, אלא [מתוך] ידיעה נכונה, ברורה ומדויקת על יסוד מניין ומספר'.⁴⁸ בנאום זרוע נתונים מספריים, שהיה למעשה 'מפולת שלגים' של מספרים⁴⁹ ושיקף את יחסו המיוחד למידע ולידע, ובייחוד למידע כמותי, תיאר בן-גוריון גידול ניכר – כמעט הכפלה – של מספר חברי ההסתדרות בשנתיים לקיומה (מ-4,433 בזמן ההקמה ל-8,394 עד יום המפקד). הוא סיפר כי יותר ממחצית העובדים היהודים בארץ הם חברי הסתדרות. עוד הדגיש בן-גוריון את חשיבותה של הגירת היהודים לארץ ישראל לגידול כוחה של ההסתדרות, בהצביעו על העובדה שיותר מעשרת אלפים עובדים הגיעו לארץ ישראל זמן קצר קודם לכן בגלל הגירת היהודים של ראשית שנות העשרים (העלייה השלישית).

ברצוני להתעכב מעט על נאומו של בן-גוריון לפני הוועידה השנייה של ההסתדרות, שכן נאום זה הוא דוגמה מצוינת לתפקיד הכפול שהיה למידע בכלל ולמספרים בפרט בעיני

Anat Leibler, 'Statisticians Ambition: Governmentality, Modernity, National Legibility', *Israel Studies*, 9, 2 (2004), pp. 121-149 42

בן-גוריון (לעיל הערה 39), עמ' 102-134; מכתב למנהל מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית, 19.5.1922 ומכתב לבנק הפועלים 25.7.1922, ארכיון בן-גוריון, חטיבת ההתכתבות; טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 155-158. 43

ריאיון עם ד"ר ולטר פרויס, 29.11.1977, ארכיון בן-גוריון, חטיבת התייעוד בעל פה. 44
יומן בן-גוריון, 9.10.1922. 45

מרדכי סבר וחיה שלום (פינטוב) (ליקטו וריכזו), הוועידה השנייה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, תל אביב תרפ"ג (1923), עמ' 18. בנקודה זו לא דייק בן-גוריון. ב-1918 ערכה ההסתדרות הציונית מפקד ליהודי ארץ ישראל. 46

דוד בן-גוריון, זכרונות, א, עם עובד, תל אביב 1971, עמ' 205. 47

דוד בן-גוריון (לעיל הערה 39), עמ' 102-134. 48

Hacking, 'Biopower and the Avalanche of Printed Numbers' (above note 8) 49

בן-גוריון. עד כה התייחסתי בעיקר להיבט אחד שהיה לנתונים ולמידע בעיניו – נתונים ומידע כאופן הכרה של מצב העניינים בעולם, כלומר השקפה אפיסטמולוגית על האופן שאפשר להבין את המציאות. בנאומו לפני הוועידה השנייה בולט גם ההיבט השני: מידע ומספרים כטכנולוגיה ליצירת אמון. בהמשך להיסטוריון של המדע תאודור פורטר⁵⁰ אטען שבשביל בן-גוריון מידע, ובייחוד מספרים, הם (בין השאר) טכנולוגיה ליצירת אמון ולבניית לגיטימציה וסמכות. השימוש התכוף שעשה במספרים הוא תגובה למצב של מחלוקת וחוסר אמון וניסיון לכונן ולבסס שיח תקף שיענה לאתגר האפיסטמי. מידע, לטענתי, ובייחוד מספרים, ממלאים אצל בן-גוריון תפקיד אפיסטמי ופוליטי בו בזמן. ההבחנה בין שני תפקידיו של המידע אינה ברורה, ואף איננה קיימת. בן-גוריון – בבואו להבין את מצב העניינים בעולם – פנה אל הנתונים (רצוי מספריים), וכך עשה גם כשרצה לשכנע ולהניע לפעולה.

במשך כל הנאום (ולמעשה במשך כל הקריירה הפוליטית שלו) חוזר אותו דפוס שיח של טענת טענה וביסוסה בנתונים מספריים. בהזדמנויות שונות בנאום שב בן-גוריון והזכיר לשומעיו כי הוא מציג להם לא תאוריות או טענות לא מבוססות, אלא אמתות אובייקטיביות. התוקף של דבריו, כך הוא הדגיש, מקורו במספרים. 'הדברים האלה אינם תיאוריה, כמו בכל הדברים שנדבר כאן. בעיקר אמסור לכך מספרים שידברו בעדם יותר מכל תיאוריה', אמר לבאי הוועידה.⁵¹ בן-גוריון התבסס בנאומו במידה ניכרת על נתוני המפקד, אך בהתייחסו לנושאים שלא נבדקו במפקד סיפק גם נתונים ממקורות אחרים. כך, אחד הנושאים העיקריים בדבריו נגע לפעילותו של המשרד לעבודות ציבוריות (לימים 'סולל בונה'), שהוקם זמן קצר קודם לכן. בנסותו להמחיש את תרומתו הגדולה של המשרד החדש אמר בן-גוריון:

אני אסתפק בנתונים מספריים: במשך 25 החודשים מ-1.1.21 עד 1.2.23 נעשתה עבודה ע"י המשרד קרוב לחצי מיליון לירות. בפרוטרוט: כבישים, בנינים, בתי-קברות, תעלות יבוש וכו'. 485 בתים ניבנו במשך שנה וחצי ע"י המשרד. יותר מ-24% מעבודתנו בבנין נעשתה בקבוצות ובמשקי פועלים (כ-110 בתים) חוץ מבנינים בשביל פרות וכו'.⁵²

בדבריו התעמת המזכיר הטרי עם שאלת חשיבותו ותרומתו של המשרד לעבודות ציבוריות בעקבות שאלת רווחיותו של הגוף החדש. לטענתו, השיקול הכלכלי (שאלת הרווח וההפסד) אינו עומד במוקד המוטיבציה של ההסתדרות בהקמת המשרד ובהפעלתו. המוטיבציה העיקרית היא השתלטות על שוק העבודה המקומי:

לגבי תנועתנו אין השאלה הזאת עומדת מבחינה מסחרית. לא חשוב לנו כל כך לדעת אם המשרד יצא מכל עבודות אלו ברווח או בהפסד. לא הרווח המסחרי הוא

Porter, *Trust in Numbers* 50

51 סבר ושלום (פינטוב), הוועידה השנייה של ההסתדרות הכללית, עמ' 12.

52 שם, עמ' 14.

המניע את עבודתנו. לתנועת הפועלים חשובה הידיעה מה נתן לנו המשרד בכיבוש עמדות כלכליות, בחדירה לענפי עבודה שונים, בהגברת כשרון ההנהלה העצמית בעבודה, זאת אומרת הגברת כוחנו המעמדי בכיבוש העבודה ושלטונה. והנה מה שעונים לנו המספרים [...]⁵³

הנתונים שסיפק בן-גוריון הם מספריים, והם 'עונים' לשואל אותם כמו אורקל ביוון העתיקה. יש לשים לב כי בן-גוריון לא סיפק נתונים על ההפסדים הכספיים של סולל בונה (כאמור הוא טען שהיבט זה אינו חשוב כל כך לדעתו), אלא רק על ההיבט הפוליטי של פעילות הארגון: הצלחתו בהשתלטות על שוק העבודה המקומי.⁵⁴

בן-גוריון השתמש בדבריו שימוש נרדף במילים 'מספרים' ו'מציאות'. מכאן ניתן להסיק שבשבילו המספרים אכן משקפים ישירות את המציאות, ומעמידים מולה ראי מהימן. כך בתשובה לטענות שהגירה גדולה של יהודים שאינם דוברים עברית לארץ ישראל תפגע במעמדה של השפה העברית הוא טען שהנתונים בדבר שכיחותה של העברית בקרב ציבור הפועלים היהודים מפריכים חשש זה. בהסתמכו על נתוני המפקד, שכלל גם שאלה בנוגע לשפה, הוא אמר:

מתנגדינו וגם קטני האמונה שבתוכנו הפחידו אותנו תמיד בעליה רחבה שכרוכה בה סכנה לשפה העברית. אלה היו סבורים כי הלשון שנתעוררה לתחיה כשפת דיבור, על ידי מאמציהם של יחידים, לא תעמוד בפני גלי עליה המונית שאינה שומעת עברית. והנה השיבה המציאות: 13,764 עובדים שנפקדו במפקד ענו על שאלת ידיעתם את השפה ומהם יודעים לדבר עברית 12,611 (91.6%); לא יודעים לדבר — 1,153 (8.4%). כ-4,000 עובדים למדו את הדיבור העברי רק לאחר בואם לארץ, רובם עולים חדשים שנכנסו לארץ בזמן האחרון.

ואת דבריו סיכם במשפט הזה:

ומצבה של השפה העברית לא רק שלא נתערער ונתרופף אלא, להיפך נתחזק ונתבצר.⁵⁵

בעיניו של בן-גוריון המספרים מבטאים את המציאות באופן חד-משמעי, הם הדוברים המוסמכים בשמה. וכאשר ה'מציאות' 'משיבה', היא מדברת בשפת המספרים. ראוי גם לציין כי את המספרים הוא הציג בתצורתם המדויקת והמפורטת. הוא לא עיגל את האחוזים וטרח לציין ספרה אחת אחרי הנקודה. דפוס כתיבה זה נפוץ מאוד גם ביומניו.

53 דוד בן-גוריון (לעיל הערה 39), עמ' 109.

54 ראוי גם לשים לב למטפורות המלחמתיות ('כיבוש') והזכריות ('חדירה') שהשתמש בהם בן-גוריון לתיאור הפרויקט המרכזי של הסתדרות הפועלים בעיניו: השתלטות על שוק העבודה הארץ-ישראלי ויצירת מונופול בו.

55 דוד בן-גוריון (לעיל הערה 39), עמ' 118-119.

לנושא הגירת היהודים לארץ ישראל היה מקום חשוב בנאום. בהתייחסו לתפקידה החשוב בעיצוב הרמוגרפיה היהודית בארץ ישראל ובקרב אוכלוסיית הפועלים היהודים, הוא שב ונקט את דפוס השיח של הצגת נתונים מספריים: 'מספרים אחדים מתוצאות המפקד דיים לסמן את תפקידה של העלייה בתנועתנו'.⁵⁶ בהמשך דבריו הציג שורה של מספרים על ההגירה של פועלים לארץ ישראל והצביע על הגירת היהודים כמקור העיקרי לגידול בעצמתה של ההסתדרות ולקביעת דמותה.⁵⁷ 'מבול' המספרים שהעתיר בן-גוריון על אוזני שומעיו כלל מגוון עצום, לעתים אף אוטורי, של נתונים בכל תחומי הפעילות של ההסתדרות הפועלים. כך למשל הוא דיווח: 'בסך הכל קיימים עכשיו בארץ 17 קואופרטיבים המונים 277 חבר, מהם 11 ביפו'. בהמשך דבריו פירט את מספר עובדיו של כל קואופרטיב וקואופרטיב.⁵⁸ בן-גוריון דיבר על תוספת של 176 מיטות בחדרי חולים בכל הארץ⁵⁹ והזכיר את קיומם של 160 סוגי עבודות בארץ ישראל.⁶⁰ בדברו על בנק הפועלים הוא סיפר לשומעיו: 'קצת יותר ממחצית המניות הרגילות, 7,523, נמכרו בארץ-ישראל עצמה. באמריקה [...] נמכרו 6,513 מניות. בארצות אירופה השונות נמכרו 1,342 מניות'.⁶¹

בן-גוריון העמיס על הטקסט שלו עוד ועוד נתונים, עוד ועוד 'בעלי ברית' המחזקים ומבססים את טענותיו, מקנים להן לגיטימציה ותוקף. כמו הניתוח של לאטור את מקורות עצמתו של הטקסט המדעי כטקסט של 'כתיבת עובדות' (Fact Writing),⁶² גם הטקסט של בן-גוריון עתיר מידע – בייחוד מידע כמותי. כדי לנסות להתנגד לטענות המובעות בו או להפריכן ולהציג טענות אחרות, יש להשקיע מאמץ ומשאבים רבים. זהו מצג אמפירי שנועד לבסס את דבריו ולתת להם תוקף ולגיטימציה,⁶³ אך בו בזמן הוא מבטא את הגישה האמפיריסטית-פוזיטיביסטית שלו, הרואה בנתונים נקודת מוצא לכירור מצב העניינים בעולם.

ההסתדרות הפועלים בראשותו של בן-גוריון הייתה אחד המוסדות הראשונים בארץ ישראל שערכו מפקד. המפקד הראשון של הממשל המנדטורי הבריטי למשל נערך רק באוקטובר 1922, חודש ימים בערך לאחר זה של ההסתדרות.⁶⁴ על בסיס המפקד והמענייה – שבן-גוריון תיאר אותם בנאמו: 'התחלה למחקר סוציולוגי של

56 שם, עמ' 103-104.

57 שם, שם.

58 שם, עמ' 116.

59 סבר ושלום (פינטוב), הוועידה השנייה של ההסתדרות הכללית, עמ' 19.

60 שם, עמ' 13.

61 דוד בן-גוריון (לעיל הערה 39), עמ' 125.

62 Latour, *Science in Action*, pp. 21-6263 Porter, *Trust in Numbers*64 Roberto Bachi, *The Population of Israel, Scientific Translations International*

65 (CICRED Series), Jerusalem 1974, pp. 376-403

66 בהרחבה בכתב העת של ההסתדרות קונטרס, ראו: דוד בן-גוריון, 'מתוצאות המפקד הארצישראלי',

קונטרס, קכו, כרך שביעי (אייר תרפ"ג), עמ' 3-9.

תנועתנו⁶⁵ – הוקמה ביולי 1923 המחלקה לסטטיסטיקה בראשותו של ולטר פרויס, שהייתה כפופה לוועד הפועל של ההסתדרות בהנהגתו של בן-גוריון.⁶⁶ ההסתדרות הייתה גם אחד המוסדות הראשונים בארץ ישראל שהקימו מערכת לעיבוד סטטיסטי של נתונים דמוגרפיים. בכך הקדימה את ההסתדרות הציונית, הגוף הציוני העולמי המרכזי, שהקימה מחלקה סטטיסטית רק ב-1924.⁶⁷ עובדות אלו מעידות על החשיבות הרבה שייחסה צמרת ההסתדרות בראשותו של בן-גוריון לנתונים ולמידע כחלק אינטגרלי מן העשייה הפוליטית.

בן-גוריון היה מזכיר ההסתדרות כחמש עשרה שנה – עד שנת 1935. בשנות כהונתו הרבות כמזכיר הוועד הפועל של ההסתדרות גדל מספר חבריה כמעט פי עשרה: מ-4,200 חברים ל-40,000 חברים. בן-גוריון וחבריו עשו מההסתדרות ארגון ריכוזי, סר למרות ורב-עצמה כלכלית ופוליטית. גוף זה היה הבסיס הארגוני להפיכתה של תנועת העבודה באמצע שנות השלושים לכוח העיקרי של התנועה הציונית.⁶⁸

הקמתה של ה'מענייה' סיעה במתן מידע דמוגרפי על הרכב אוכלוסיית הפועלים בארץ ישראל, ונתנה בידי קברניטי ההסתדרות כלי רב-עצמה לתכנון המשך בניין הכוח של ארגונם. כאיש ארגון שהכיר בחשיבותם של המידע והידע לשליטה ארגונית ולבניית כוח פוליטי, רתם בן-גוריון מידע סטטיסטי וטכנולוגיות מידע לשירות בניין הכוח של ההסתדרות, שהיה הפרויקט העיקרי שלו בתקופה ההיא. לצד זאת אפשר לראות בבירור כיצד המידע מתפקד כטכנולוגיה ליצירת אמון וליצירת סמכות וליגיטימציה. השימוש התכוף של בן-גוריון במידע ובמספרים הוא בבחינת ניסיון לבסס או לכוון שיח תקף שיהיה מסוגל להדוף עמדות יריבות.

יומנו של בן-גוריון ומעורבותו במפקד ההסתדרות ובבניית מאגר המידע של הארגון הם שתי דוגמאות בלבד מתוך רבות אחרות הממחישות היטב את הדפוס האפיסטמי ואת הפרקטיקה הפוליטית של בן-גוריון שאותן אפיינתי כפוזיטיביסטית ואמפיריסטית.⁶⁹

65 דוד בן-גוריון (לעיל הערה 39), עמ' 121.

66 הסתדרות העובדים העברים הכללית בארץ ישראל, הוועד הפועל, 'דין וחשבון לוועידה השלישית של ההסתדרות: מפעולות ההסתדרות ומוסדותיה אדר תרפ"ג-תמוז תרפ"ז', הוצאת הוועד הפועל, תמוז תרפ"ז, עמ' 7.

67 Bachi, *The Population of Israel*, pp. 376-403

68 זאב צחור, החזון והחשבון: בן-גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה, ספריית פועלים, תל אביב 1994, עמ' 29-56; טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 579.

69 דוגמאות נוספות היו למשל מעורבותו יחד עם יצחק בן-צבי בכתיבת הספר ארץ ישראל בעבר ובהווה (פורסם ב-1918), משימה שכללה תחקיר ממושך, איסוף שקדני של מקורות משניים וכתיבת טקסט עתיר נתונים על מגוון היבטים של ההיסטוריה של ארץ ישראל ומצבה בזמנם של הכותבים. הספר כלל בין היתר סקירה משפטית של סדרי השלטון והמשפט העות'מאניים; סקירה גאוגרפית של ארץ ישראל ובכלל זה התייחסות לגאולוגיה, לסוגיית המים, לאקלים, לצומח ולחי; וסקירה דמוגרפית וכלכלית של האוכלוסייה בארץ ישראל הכוללת גם התייחסות לחקלאות ולפרויות הקרקע. אפשר לציין גם את יזמתו (1943-1945) להקים צוות מומחים למחקר ולתכנון

לסיום ברצוני לבחון בקצרה ובאופן ראשוני את השאלה באיזה מידה בן-גוריון הוא חלק מתופעה רחבה יותר בתנועה הציונית.

על יושבי בתי המדרש, על עובדות ועל הציונות כאפיסטמולוגיה חדשה

בשנת 1936, במהלך ישיבה של מרכז מפא"י שעסקה בשאלת היחסים עם האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל, אמר דוד בן-גוריון שיהן באותה עת כיושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית:

[...] יש דבר אחד שהכל מקבלים אותו, הערבים ולא הערבים: עובדות. זהו דבר אשר מלבד חובשי בית-המדרש, שיכולים להתייחס בביטול גם לעובדות, כל האנשים בעלי שכל בריא בעולם מקבלים אותו. נלחמים נגד עובדות, מנסים להשמיד אותן אם הן לא נוחות, אבל אם לא מצליחים בזה – מתחילים לחשוב איך לחיות יחד עם העובדות. ורק לאחר שיעלה בידנו ליצור עובדה יהודית גדולה בארץ הזאת [...] שיהיה פה כח יהודי כזה אשר כל אדם יראה שאין להזיזו, רק אז יבא התנאי המקדים לדיון עם הערבים. לפיכך, אם רוצים בהבנה עם הערבים [...], אזי תנאי מוקדם לכך – יצירת כוח יהודי גדול בארץ הזאת.⁷⁰ (ההדגשות במקור, א"ב)

מביקורתו של בן-גוריון בטקסט זה כלפי היהדות המסורתית ('חובשי בית-המדרש'), הנוגעת להתעלמותה כביכול מ'עובדות', עולה שהמנהיג הציוני תפס את הפרויקט הלאומי היהודי גם במושגים אפיסטמולוגיים. הביקורת איננה נוגעת לתוכן של הידע המסורתי, אלא בעצם למושג שהצגתי במאמר זה: ל'סגנון הטיעון' המסורתי, לדפוס האפיסטמי המסורתי, שלהבנתו של בן-גוריון מתעלם מאחד האובייקטים הפוליטיים החשובים ביותר לדעתו – ה'עובדה'. הציונות מגלמת אפוא בשביל בן-גוריון גישה אפיסטמית שונה לחלוטין מזו של היהדות המסורתית. היא פרקטית ומעשית, מדגישה את הפעולה בעולם, מקנה מעמד חשוב ל'עובדות' וכפועל יוצא מכך פועלת נמרצות ליצירתן ולכינוןן – בין השאר במרחב הפוליטי. מנגד, מאפייניו האפיסטמיים של 'המצב הגלותי', אליבא דבן-גוריון, הם התעלמות מן העובדות והתעסקות בסברות. יושבי בתי המדרש – המייצגים את היהדות בגולה – עסוקים בפלפול ובסברות ואינם מייחסים חשיבות מספקת ל'עובדות'. הגישה היהודית המסורתית ודפוס הלימוד היהודי המסורתי נתפסים ככאלה הנותנים קדימות לטקסט הכתוב, לפלפול ולסברה התוך-והבין-טקסטואליים. הדפוס המסורתי

של הגירה המונית של יהודים לארץ ישראל והתיישבות בה (תכנית הידועה בשם 'תכנית המיליון'). עיון ביומנו למשל בתקופת מערכת הבחירות להסתדרות הציונית בשנת 1933 או בתקופת התחקיר שניהל ב-1947 לבריור מצבו של ארגון 'ההגנה' ומידת מוכנותו לעימות צבאי עם צבאות מדינות ערב (ה'סמינר' הביטחוני) ממחישים היטב את תפקידו הכפול, המכריע, שמילא בשבילו המידע.

70 פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, 16.4.1936, ארכיון בן-גוריון.

נתפס כרוחני, כבלתי מעשי, וכמשחק מילים סכולסטי עקר. זהו פלפול גרדא, 'אותיות פורחות' בלשונו של בן-גוריון במקום אחר.⁷¹

כמו שניסיתי להראות בעמודים הקודמים, דבריו של בן-גוריון אינם בגדר רטוריקה בעלמא – אלא הם חלק מהפרקטיקה שלו ומהאופן שהוא תופס את העולם. במילים אחרות, בן-גוריון אינו רק מטיף לשימוש ב'עובדות', אלא עושה כך בפועל. הוא אף מביט על העולם מבעד ל'משקפי' העובדה. בן-גוריון מספק אפוא חלון הצצה מעניין לאופן ש'שיח העובדות', ה'נתונים' והחשיבה הכמותית שיחקו תפקיד בפוליטיקה ובתרבות הציונית. מנוכחותו הבולטת כל כך של דפוס אפיסטמי זה אצל מנהיג ציוני חשוב אפשר לשער אולי שדפוס זה חורג מהמקרה הספציפי של בן-גוריון ומתקיים באופן נרחב יותר בתרבות הלאומית הציונית.

בחלקו אחרון של המאמר אדון אפוא בקצרה בשאלה באיזה מידה בן-גוריון הוא חלק מתופעה תרבותית-לאומית רחבה יותר המאפיינת את התנועה הציונית. אנסה לברר באיזה מידה סגנון הטיעון האמפירי-פוזיטיביסטי-כמותני שהוא נקט; האובססיה שלו לאיסוף נתונים ולשימוש בהם; חיבתו היתרה לנתונים כמותיים והמעמד החשוב שהוא הקנה ל'עובדות' – הם דפוסים אישיים שלו, או שמא חלק מדפוס תרבותי רחב יותר המאפיין לפחות חלק מן התנועה הציונית. תהיה זו הזדמנות לדון בממדים האפיסטמיים של הפרויקט הלאומי היהודי ולשאול אם אכן אפשר לראות בו גם פרויקט אפיסטמולוגי. ספרות המחקר שכבר ציינתי למעלה תומכת באופן זה או אחר בתזה שהמהפכה הציונית כוללת גם רכיב של מהפכה אפיסטמית. הארט למשל מצביע על הזיקה המיוחדת של הפרויקט הסטטיסטי היהודי לתנועה הציונית (אף שהוא מציין כי הפעילות הסטטיסטית לא הייתה אך ורק נחלתם של גורמים המקורבים לציונות). פנסלר כאמור מצביע על חלקם הגדול של מומחים ובעלי ידע מדעי – בייחוד מתחומי מדעי החברה – בתכנון ובמימוש הפרויקט הציוני. גם סופר מצביע על הזיקה של הלאומיות היהודית לדפוס השיח הפוזיטיביסטי-אמפיריסטי (חוץ-טקסטואלי) בעיקר כמו שזו באה לידי ביטוי בדמותו של נחום סוקולוב, מראשוני העיתונות העברית ולימים גם מנהיג ציוני חשוב. כדי לבסס את הטענה בדבר נוכחותו הבולטת של סגנון הטיעון האמפיריסטי-פוזיטיביסטי בתרבות הלאומית הציונית, ברצוני להרחיב מעט ולהציג שתי דוגמאות. הדוגמה הראשונה היא ממחקרו של אורן סופר, והיא נוגעת לנחום סוקולוב. אתיחס אליה בקצרה שכן דוגמה זו כבר הוצגה בהרחבה בחלקו הראשון של המאמר. הדוגמה השנייה היא ממחקרו של שאול כ"ץ על גן הירק בקבוצת כנרת וראשיתה של החקלאות הישראלית, והיא נוגעת לברל כצנלסון.

71 'בעיות ההגשמה הציונית', הרצאה בקונגרס הי"ט, 21.8.1935; דוד בן-גוריון, זכרונות, ב: 1934-1935, עם עובד, תל אביב 1972, עמ' 401. ביקורתו של בן-גוריון על מצב הגלות היהודי (תפיסת 'שליילת הגלות' שלו) היא נרחבת וכוללת, ולא כאן המקום להיכנס אליה. לעניינינו מעניינת ביקורתו על האפיסטמולוגיה של היהדות המסורתית, המרמזת שהוא רואה בציונות גם פרויקט אפיסטמולוגי חדש ומהפכני.

בשנת 1887 החל להתפרסם בעיתון הצפירה מדור ושמך 'מה יפעל ישראל?'. המדור, שאותו כתב וערך נחום סוקולוב, הציג לפני קוראיו נתונים סטטיסטיים על הקהילות היהודיות ברחבי העולם. פרסום הסטטיסטיקות והופעת המדור היו בגדר ניסיון להפריך טענות אנטישמיות שהועלו נגד היהודים בדבר חוסר הפרודוקטיביות והיעדר התרומה הכלכלית לחברה. לשם כך האיץ המדור בקוראיו לשגר למערכת נתונים על הקהילות שהם חיים בהן.⁷² וכך כתב סוקולוב במאמר שבו הציג את הפרויקט הסטטיסטי שלו לקוראיו:

אנחנו חפצנו להעיר אך את אחינו כי גדול עוונם מנשוא, אם אינם עוזרים למליצי ישרם לפזר ולהפיץ את ענני הסטטיסטיק הכוזבה. על אחינו אנשי מעשה בעולם המסחר, חרשת המעשה ועבודת האדמה, מוטלת החובה, לאסוף בחפניהם ידיעות נאמנות ממספרם, משלח ידם ותועלת כשרונם, למען תהיה בידי מליצינו סטטיסטיק נכונה ואמיתית נגד המזויפת והמעוקלת אשר ביד צוררינו. סטטיסטיקא טובה ונכונה כזאת תהיה לתועלת גם להממשלה הרוממה אשר תשים לב לידיעות כאלה ותחפשם ממטמונים; ולנו סופרי העיתים, העוסקים בשאלות הזמן, ידיעות כאלה הן יסוד לכל בנין, ובלעדן כל הצעותינו וחקירותינו פורחות באויר. אם מכה"ע [מכתבי העת] האנטיסעמיטיים משבחים ומפארים את בתי המסחר ובתי החרשת אשר להם ומכחישים את כל כשרון המעשה והתועלת אשר יביאו היהודים, מדוע לא יפצו מכה"ע לישראל אור בהיר על תועלת מפעלי היהודים בלי נגוע בכבוד עם הארץ וגודל פעליו?⁷³

כשבועיים לאחר מכן, במאמר נוסף וכותרתו 'אויבינו הפלילים', שב העיתון וביקש מקוראיו לקחת חלק בפרויקט איסוף הנתונים על הקהילות היהודיות. לצד המאבק הפוליטי באנטישמיות, הצביע סוקולוב על החשיבות הקריטית של נתונים כמותיים לצורך הכרה, הבנה וניהול ענייני הציבור:

כי סטטיסטיק כזאת תפיץ אור בהיר על שאלותינו ועניינינו הפנימיים, בדברים רבים אשר בנוגע אליהם הננו מגששים באפלה בלי דעת להימין או להשמאל. כל מאמרינו, כל משאנו ומתננו בשאלות-החיים אשר לנו, הם אך השערות פורחות באויר, סברות ריקות ופטפוטי מלין בעלמא, כל זמן שאין לנו סטטיסטיק טובה ונכונה ממספר בני עמנו לפלגותיהם, עסקיהם ומלאכתם וכל הנוגע אליהם! [...] לו היו בידינו ידיעות ברורות אזי יכולנו להעיר את עיני התועים, ולמצער, יכולנו להבין בעצמנו את מצבנו ואת מגרעותיו; אבל כל זמן שאנו שרויים בחשך, יהיו חכמינו העוסקים בשאלותינו כבלי מדע ונכוננו המציעים לנו הצעות כבלי השכל ולעומתם יהיו אויבינו פלילים!⁷⁴

72 סופר, אין לפלפל!, עמ' 122-133.

73 'מה יפעל ישראל?/ הצפירה, 151 (כ"ו תמוז תרמ"ז). מצוטט אצל סופר, אין לפלפל!, עמ' 124.

74 'אויבינו הפלילים', הצפירה, 166 (ט"ו אב תרמ"ז), מצוטט אצל סופר, אין לפלפל!, עמ' 125.

בשנת 1916, כמעט שלושים שנה לאחר הופעת המדור 'מה יפעל ישראל', כתב איש העלייה השנייה ולימים מקימו ועורכו הראשי של עיתון דבר וממנהיגי תנועת העבודה הציונית, ברל כצנלסון, בפנקסו:

ה' ניסן שבת. פריחה בשועיית. מימים אחדים. התחלה. הנביטה בסויה אינה מלאה. ועודה נמשכת.

נדמה לי, כי יש כבר לציין הברל בשועיית. בין הגרעינים המובחרים והבלתי מובחרים מאותו המין.

אתמול זרעתי שתי שורות שועיית יפנית, משלנו, גרעינים ברורים מובחרים. על הקישואים ב' אין עדיין אף קישוא אחד, שאפשר לברך עליו. כנראה שהפרי נושר טרם יגמל.

ו' ניסן. נביטה בודדת בבמיה ובשועיית יפנית, הזרועות כ"ו אדר ב'. האדמה רעה מאוד. ואני חושש לנביטה רעה.

דילול במלפפונים. בגומות שמו מים, עדרו וזרעו.

זריעת שועיית כהה, בתלמים. הגרעינים ארוכים המכונה זרעה אחד-שניים.

תיקון במכונת-הזריקה. הגומי של המפוח נקרע. והגומי החדש נקרע שוב. צרות. המכונה מטפטפת.

עישוב בצבל. עישוב בחצילים. יש אורובנכה בחוביזה, בצל, תרד.

ז' ניסן. אצל ח.מ. יש הפעם מקרה של 'קילה' על לפת.⁷⁵ אבעבועות גדולות על שתיל לפת במשתלה. מענין, כי גם אברק חושבת כי עיקר הקילה במשתלה.⁷⁶

הרישום המוזר משהו הזה בפנקסו של ברל כצנלסון לא היה חריג בשבילו בתקופה זו, כמו שמראה שאול כ"ץ.⁷⁷ באותם ימים היה ברל חלק מקבוצת מגדלי הירקות בכנרת, והוא נהג לתעד מדי יום ביומו את העבודה השוטפת של גידול הירקות. פנקסיו מאותה תקופה משובצים רישומים יום-יומיים מפורטים ביותר של הפעילות החקלאית, ואפשר להשוותם ליומני שדה או ליומני מעבדה מדעיים. עם הזמן, במחברות מיוחדות שיועדו לכך, הסתמך

75 'ח.מ.' – גן הירק של חוות הלימוד לעלמות בכנרת בהנהלתה של חנה מייזל-שוחט; 'קילה' – כנראה התפיחות שגורמות נמטודות. 'אברק' (אברקייבה) – כינויה של מחברת אחד הספרים הבוטניים הלועזיים שבהם נעזר כצנלסון (הבהרות אלו הן פרי עטו של יהודה שרת, עורך אגרות ברל כצנלסון).

76 ברל כצנלסון, 'רשימות העבודה: ירקות כנרת [תמוז תרע"ה-אב תרע"ז]', בתוך: יהודה שרת (עורך), אגרות ברל כצנלסון, ב: תרע"ה-תרע"ח (1918-1915), עם עובד, תל אביב 1974, עמ' 199-300.

77 שאול כ"ץ, "'המתמיד החדש': ברל כצנלסון וההגדרה מחדש של תפקיד החקלאי העברי', בתוך: נורית גרץ (עורכת), נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ ישראל, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1988, עמ' 55-73; וכן שאול כ"ץ, 'לתולדות ההיסטוריה הטכנולוגית של ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית – שלושה חקרי-מקרה', בתוך: ישראל ברטל וזאב צחור (עורכים), העלייה השנייה, א, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1998, בייחוד עמ' 204-208.

כצנלסון על הרישום היום-יומי הכרונולוגי בפנקסיו וארגן את החומר על פי החלקות והגידולים בהקדישו 'לכל חלקה פרק המספר את קורותיה מראשית ימיה ועד בו קיצה'.⁷⁸ ברל, כאמור, היה חלק מקבוצת מגדלי הירקות שפעלה בקבוצת כנרת בתקופת מלחמת העולם הראשונה. לצדה פעלו עוד כמה קבוצות של מגדלי ירקות באזור עמק הירדן. אחרים מהמגדלים ניהלו יומני עבודה, ובעזרת רישום סדיר של תצפיות תיעדו את ההתרחשויות בשדה. המגדלים לא הסתפקו רק בתצפיות סבילות, אלא ייחדו חלקות מסוימות לעשיית ניסויים (מעין חלקות ניסוי): לאלה נותנים זבל לאחרים לא, את אלה משקים בכמות מסוימת של מים, את האחרת משקים בכמות אחרת. הם גם לא הסתפקו ברישום של המידע רק מחלקותיהם שלהם, ואספו מידע גם מחלקות אחרות של מגדלים אחרים. לפעולת הפקת הידע החקלאי היה, כמו שמציין שאול כ"ץ, אופי שתפני שכלל ביקוריים הדדיים, התייעצות, החלפת זרעים ועוד. ברל כצנלסון ועמיתו אליעזר יפה פעלו למסד את חילופי הידע והקימו מסגרות קבועות לחילופים ולהפצה של ידע, בכלל זה כנסים של מגדלי ירקות שבו הוחלף ידע מקצועי, ואף הקימו כתב עת שהתפרסם תקופה קצרה העוסק בגידולי ירקות ושמו גן הירק.⁷⁹

כדי להמחיש את הדקדקנות האמפירית של רשימותיו של ברל, מובאת להלן טבלה המסכמת חלק מן העבודה בגן הירק של כנרת בשנתו הראשונה, שפורסמה בעלון גן הירק באייר תרע"ז.⁸⁰

- 78 אגרות ברל כצנלסון, ב, עמ' 125.
- 79 שאול כ"ץ, "לתולדות ההיסטוריה הטכנולוגית של ארץ-ישראל" וכן 'המתמיד החדש' (לעיל הערה 77). כמו שמראה כ"ץ, ברל כצנלסון היה אחד הסוכנים החשובים שהפיצו את אידאל הטיפוס של החקלאי האינטלקטואל. כצנלסון דיבר וכתב על הצורך להרחיב את הגדרת התפקיד של הפועל העברי לתפקיד של פועל המשלב עבודת כפיים ומאמץ שכלי. הוא פיתח תפיסה שקראה לעיצובו של טיפוס חדש של חקלאי: חקלאי-אינטלקטואל, 'מתמיד חדש', שהוא הכלאה בין האברך והאינטיליגנט היהודי ובין עובד הכפיים.
- 80 ברל כצנלסון, 'מעבודת הירקות בכנרת', גן הירק: חוברת שימושית לגידול ירקות, גליון ד, עמ' 9. מצוטט באגרות ברל כצנלסון, ב, עמ' 94.

עבודת הירקות ויבוליהם בקבוצת כנרת, תרע"ז						
א. בנן-השלחין:						
המין	מספר הקטופות	מספר הקטופות	מספר הקטופות	מספר הקטופות	מספר הקטופות	הקטופות
קישואים ¹⁹	1800	35	—	600	80	אדמה בלתי מוכשרה. נורעו באלול תרע"ה.
עגבניות א' ²⁰	450	17	—	103	38	אדמה בלתי מוכשרה. נשתלו באלול תרע"ה.
עגבניות ב' ²¹	1800	48	—	888	222	אדמה בלתי מוכשרה. נשתלו בתשון תרע"ו. זיבלו בתלמים בראשית החורף בזבל אורנה טרי. מחלות מרובות. קור בשבט. השרב באייר המית את החלקה.
חצילים ²²	5000	220	—	4680	595	אדמה משובחת. פגעים יוצאים מן הכלל. קור חזק בשבט. מכת כינים. איחור ההשקאה והפס- קה גמורה של ההשקאה בתחילת סיון, בעצם ריבוי היבול והתגברות רוחות הקדים.
מלפפונים ²³	900	32	—	381	62	נחרבו מחוסר השקאה בתחילת סיון.
שעועית יסנית ²⁴	180	—	—	96	39	האסיף התחיל בסיון, נפסק מחוסר השקאה, וחדש בתמוז-אב.
במיה ²⁵	240	—	—	128	22	כנ"ל. היבול נמשך באב {תרע"ז}-[חשוון תרע"ז]
פול ירוק ²⁶	2400	56	2	1160	184	גניבות מרובות מאד.
תרד ²⁷	35	—	—	216	44	זרוע וגם שתול.
גזר ²⁸	60	—	—	148	40	

איור 7: מרשימותיו של ברל כצנלסון, גן הירק 1917

מגדלי הירקות בעמק הירדן לא היו אפיזודה חולפת, אלא ביטאו מגמה תרבותית עמוקה. לטענת שאול כ"ץ, טיפוס העובד החקלאי הזה, החקלאי האינטלקטואל, המשלב עבודת כפיים ומאמץ שכלי, התגלגל הלאה והופיע בהתיישבות הקיבוצית והמושבת במהלך

שנות העשרים של המאה העשרים. זאת ועוד, כ"ץ טוען כי חלק ניכר מן הידע החקלאי של החקלאות הישראלית ומהצלחותיה, לפחות עד שנות השבעים והשמונים של המאה העשרים, הוא פרי יצירתו של החקלאי מן הטיפוס הזה ומן הארגונים שהקים, שדאגו, נוסף על המחיר הטוב, גם להפקת ידע חקלאי חדש ולהפצתו. במילים אחרות, את רוב הידע החקלאי הישראלי בתקופה זו – ידע שזכה להכרה ולהערכה ברחבי העולם – הפיקו החקלאים עצמם ולא מכוני המחקר החקלאי המקצועי והאקדמי.⁸¹

קשה שלא להתרשם מן הרמיון שבין הרישומים בפנקסי השדה של ברל כצנלסון, הפרויקט הסטטיסטי של נחום סוקולוב והרפוס האפיסטמי האמפיריסטי של דוד בן-גוריון.⁸² דומה שהחשיבות הגדולה שניתנה לתיעוד, לנתונים ולמספרים וסגנון הטיעון האמפיריסטי-פוזיטיביסטי הדומה מעידים על קיומה של מערכת מחשבה משותפת, על דרך משותפת לסוקולוב, לכצנלסון ולבן-גוריון להתבוננות במציאות. ברצוני לשוב ולהדגיש שהטענה בדבר הופעתה של מערכת מחשבה חדשה נוגעת לא רק לתוכני הידע הנתונים, אלא ובעצם בעיקר למהפך בדפוסי המחשבה, באופני ההסתכלות ובתפיסה, במתודה האפיסטמית. זהו מהפך בצורה ובאופן שבו נרכש הידע ובנהלים האפיסטמיים הנקטים כלפיו. חשוב כאמור להדגיש שמערכת מחשבה חדשה זו היא חלק מתופעה רחבת היקף שהתחוללה ביהדות אירופה בעת החדשה על רקע תהליכי המודרניזציה, החילון, ההשכלה

81 ראו כ"ץ, 'לתולדות ההיסטוריה הטכנולוגית של ארץ-ישראל' ו'המתמיד החדש' (לעיל הערה 77), וכן עבודת הדוקטור שלו: 'אספקטים סוציולוגיים של צמיחת הידע בחקלאות הישראלית: הופעתן של מערכות חוץ מדעיות להפקת ידע חקלאי 1880–1940', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1986.

82 מעניין לציין שעל פי עדותו של בן-גוריון, שהיה קורא כפייתי של עיתונים, עיתון הצפירה בעריכתו של נחום סוקולוב היה העיתון העברי הראשון שקרא בצעירותו. לצד הצפירה קרא בן-גוריון גם את עיתון המליץ, שני עיתונים שעל פי עדותו 'היו מקובלים על המשכילים הציוניים'. עדויות לעובדה שבן-גוריון המשיך לקרוא את הצפירה גם אחר כך אפשר למצוא במכתביו (למשל: מכתב בן-גוריון אל שמואל פוקס, 25.7.1905 בתוך: אגרות דוד בן-גוריון, א, עמ' 59; מכתב בן-גוריון לאביו אביגדור גרין, 16.12.1911, שם, עמ' 181; מכתב בן-גוריון לזרובל, 31.1.1912, שם, עמ' 189; מכתב בן-גוריון לאביו אביגדור גרין, 7.5.1913, שם, עמ' 271). בהיות בן-גוריון בן ארבע עשרה הוא אף פנה ישירות אל סוקולוב בבקשה שיסייע לו ולאגודת הנוער הציונית 'עזרא', שייסד עם חבריו, לקבל את הכרתה של האגודה הציונית המקומית בעיר הולדתו פלונסק. פנייה זו מלמדת על חשיבותו של סוקולוב בעיניו של בן-גוריון הצעיר. בן-גוריון נפגש עמו פנים אל פנים והתאכזב מן העברית המגומגמת שבפיו של העיתונאי העברי. בספרו בית אבי הוא מספר שלא הצליח להבין כיצד סופר גדול כמו סוקולוב יגמגם בדיבור עברי. בן-גוריון הוסיף ואמר שלימים הוא הכיר את סוקולוב כנשיא ההסתדרות הציונית ושמע אותו מדבר בעברית נהדרת וכי כנראה באותם ימים בוורשה לא היה העיתונאי רגיל בדיבור עברי, ראו: פנחס יורמן, 'הזקן והעיתון', מבט חדש, 57, 28.9.1966, עמ' 10; מאיר בראלי, 'בן-גוריון והעיתונות', העיתונות שלנו, 14 (1995), עמ' 7; מכתב מבן-גוריון לבתו של נחום סוקולוב, ד"ר סלינה סוקולוב, 19.1.1971, ארכיון בן-גוריון, חטיבת ההתכתבויות; דוד בן-גוריון, בית אבי, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ה, עמ' 36.

והאמנציפציה, והיא ביטוי (בשדה התרבותי היהודי) לתהליכי עומק בתרבות המערבית בכלל. התפתחות תרבותית זו לא הייתה כאמור ייחודית לתנועה הציונית, והקיפה ציבורים הולכים ומתרחבים בעולם היהודי; ואולם דומה – כמו שעולה מן הדוגמאות הספורות – שהיא גם מאפיינת חלקים נרחבים של התרבות הציונית. נראה שהתנועה הציונית, שהייתה חלק מ'מפעל המודרניות' של יהודי אירופה,⁸³ אימצה באופן נרחב את הסגנון התרבותי ואת הרפוס האפיסטמי הזה.

טענתי הראשונית – באמצעות המקרה של בן-גוריון שנדון כאן בהרחבה והדוגמאות שהוצגו באופן חלקי יותר מפאת מגבלות היריעה – היא כי הופעתו של הפרויקט הציוני עומדת בזיקה לעלייתה של דרך חדשה זו להתבוננות במציאות ולעלייתה של מערכת מחשבה חדשה. במובן זה הציונות איננה רק סוג של פוליטיקה יהודית חדשה ולא רק סוג של מדיניות יהודית חברתית חדשה, אלא גם סוג של התבוננות יהודית חדשה במציאות: המהפכה הציונית הייתה אפוא לא רק מהפכה לאומית, פוליטית, וחברתית, אלא גם מהפכה אפיסטמולוגית.

83 שולמית וולקוב, 'מפעל המודרניות של יהודי אירופה: פיצול ואחידות', בתוך: ש"נ איזנשטדט ומשה ליסק (עורכים), הציונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1999, עמ' 279-305.